शोध-शीर्षकः

काव्यप्रकाशस्य टीकाकाराणां मतानां तुलनात्मकम् अध्ययनम्

राँची विश्वविद्यालये संस्कृतविभागे विद्यावारिधि(Ph.D)इत्युपाधिप्राप्तये
प्रस्तावितः शोधविषयः

शोधनिर्देशिका -

डॉ निमिषा कुमारी ,
असिस्टेंट प्रोफेसर , संस्कृत विभागः ,
डोरंडा महाविद्यालयः ,राँची।

गवेषिका - पार्वती-भूज्या

भूमिका:-

प्राचीनालंकारिक: नाट्यशास्त्रकार: भरत:। तस्य परवर्ती वहव आलंकारिका सन्ति। मम्मट: वहव पूर्वाचार्यस्य मतस्य खण्डन कृतवान, महाकविनां लेखनीं मध्ये पूर्वाचार्यानां वहुनां मतानां खण्डनं कृतम्, महाकाव्यनांलेखनेषु अपि दोषा: प्राप्ता:। भरतस्य नाट्यशास्त्रस्य अवलम्वन कृत्वा यानि चिन्तनपद्धति सूत्रपात अभवत्, तस्य मध्ये एकाधिक प्रस्थानं उपलभ्यते। वहव आलंकारिका: एक एक प्रस्थानस्य परिचय: अनुसृत्य कृतवान्। तस्य मध्ये षटविधा प्रस्थानं सन्ति। अलंकारप्रस्थानस्य प्रवक्ता भामह: । तस्य मते रसस्य उत्पत्ति भवति –'शव्दार्थौ सहितौ काव्यम्' रीतिप्रस्थानस्य प्रवक्ता वामन:। तस्य रचित ग्रन्थ 'काव्यालंकार:'। तस्य मते काव्यस्य लक्षनंभवति 'रीति आत्मा काव्यस्य'। रसप्रस्थानस्य प्रवक्ता भरत:। तस्य मते रसस्य उत्पत्ति भवति 'विभावानुभावव्यभिचारभाव संयोगात् रस: निस्पत्ति'। साहित्यदर्पनकार: विश्वनाथस्य मते काव्यस्य लक्षनं भवति 'वाक्य रसात्मक काव्यं'। ध्वनिप्रस्थानस्य प्रवक्ता आनन्दवर्धन:। तस्य रचित ग्रन्थ: 'ध्वन्यालोक:'। तस्य मते काव्यस्य लक्षनं –'ध्वनि आत्मा काव्य:'। वक्रोत्कि प्रस्थानस्य प्रवक्ता कुन्तक:। तस्य रचित: ग्रन्थ: 'वक्रोत्किजीवितम्'। तस्य मते काव्यस्य लक्षनं

शव्दाथौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि।
वन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि।।

औचित्य प्रस्थानस्य प्रवक्ता क्षेमेन्द्र। मम्मट: ध्वनि सम्प्रदायस्य प्रर्वतक: इति गण्यते।

उद्देश्य:

i) काव्यप्रकाश: ग्रन्थे त्रय़ानां टिकाकाराणां मतानां तूलनात्मक अध्ययनं मम मूख्य उद्देश्य।

ii) काव्यस्य स्वरूपम्, तथा विविध सम्प्रदायस्य एकम अध्ययनं।

iii) लक्षना विषये संक्षिप्त अध्ययनं।

iv) काव्यस्य रस विषये एकम अध्ययनं।

विषयः सारांशः

अलंकारसाहित्य:

अलंकार: शव्दत्व काव्यविचारसाहितस्य नाम: भवति अलंकारसाहित्य: ।प्राचीनकालत्व काव्यविचारचर्चा शास्त्रस्य मर्यादा लभ्यते। तत्

कारणात्अलंकारशास्त्रअ्पि वदति । य: इदं शास्त्रस्य प्रवक्ता आसीत् त: आलंकारिक:नाम्ना अभिहितवान्। शव्दार्थस्यश्च सौन्दर्य विचार: संस्कृतालंकारसाहितस्यमूलप्रतिपाद्यविषय:। 'अलंकार' शव्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयितुं वक्तुं शक्यते 'अलंक्रियते अनेन इत्यलंकार:'। अर्थात् येन अलंकार: (उदाहरणम् अनुप्रास उपमादि) भवति, तेन अलंकार: पुनः 'सोअ्लंक्रियते योअ्लंकार:' 'यद् स्वयं अलंकृतं भवति तत् अलंकार:' (अर्थात् सम्पूर्ण काव्यम्), 'अलंकृतिरेवालंकार:' अलंकारप्रक्रिया अलंकार:। वामनाचार्यस्य काव्यालंकारसूत्रस्य' आरम्भ अस्ति 'काव्यं ग्राह्यमलंकारात्'। अहम् अलंकार:किम्इति वचनं आचार्य वदति 'सौन्दर्यमलंकार:'।

आलंकारिक: मम्मट:

मम्मटस्य पूर्वे विविधा आलंकारिका भिन्नानां मार्गानां अनेषितवन्त। तस्य मतं खण्डन कृत्वा आलंकारिक: मम्मट: स्वमतं प्रतिष्ठितवान। मम्मटस्य जन्मवृतान्त नृत्वा टीकाकार: भीमसेन दीक्षित तस्य टिकाया उक्तम् 'उवट: मम्मटस्य भ्राता' अनेकस्य मते मम्मटस्य पितु: नाम जैयट, कैयटुवटश्च तस्य भ्राता। मम्मटस्य जन्मस्थान: काश्मीर प्रदेशे। मम्मटस्य उपाधि भवति 'राजानक:'। मम्मट: 'नैषधचरितस्य' कवि श्रीहर्षस्य मातुल आसीत्। रुय्यक: इत्यनेन 'अलंकारसर्वस्य' काव्यप्रकाशे इति टीका लिखिता। रुय्यक: १२ शताव्द्या: उत्तरार्थस्य अस्ति। अतः मम्मटस्य एष: काल: सम्यक भवितुम अर्हति। आचार्यमम्मट: 'शव्दव्यापारपरिचय' इति अन्यत् ग्रन्धं रचितवान्। मम्मट: विविधा ग्रन्थानि लिखितानि। तस्य मध्ये प्रख्यात्वग्रन्थ:- 'काव्यप्रकाश:'

काव्यप्रकाश: ग्रन्थस्य परिचय:-

काव्यप्रकाश:' ग्रन्थे १०उल्लाषे विभक्तम् सन्ति।ग्रन्थे कारिका वृत्ति: च माध्यमेन साहितस्य विविधा: पक्षा: वर्णिता: सन्ति।मम्मट: केवलं कारिका:एव रचितवान्इति वहव: विद्वास: मन्यन्ते ,वृत्तिनां रचयिता भिन्न: व्यक्ति इति। अस्य विचारस्य एक: संकेत: राजानकानन्दस्य 'काव्यप्रकाशनिर्दशन' अथवा 'शितिकन्ठविवोधन' इति टिकायां वर्तते। अत्र अन्यस्य लेखकस्य स:यत् नाम वदति तत् अलट:वा अलक: वा अल्लट: वा। 'कृत: श्री मम्मटाचार्यवर्तै: परिकराव प्रवन्ध: पूरित: शेषौ विधायालट (वा अलक वा। अल्लट) सूरिणा'। अस्मात् संकेतात् तु 'काव्यप्रकाशे' उत्तरभागं अलक: वा अलट: अल्लट: वा रचितवान् इति भासते। पुस्तकस्य अन्तिमे श्लोके अनेका: सन्तिलेखकत्वस्य संकेत: अस्ति ।

काव्यप्रकाश: इति ग्रन्थस्य टिकाकाराणां मतानां वैसादृस्य:-

काव्यप्रकाश: इति ग्रन्थे ७० टिकानि नामानि उल्लिखितानि। तन्मध्ये प्राचीनटिका:

नाम: मानिक्यचन्द्र: कृत ‘संकेत’ टिका। झलकीकर वामनाचार्यस्य कृत नवीन टिका:- ‘वालवोधिनी’ टिका। एतत् व्यतिरिक्त विविधा टिका अस्ति-
भीमसेन दीक्षित कृत टिकाया: नाम:- ‘सुधासागर:’
नागोजि भट्ट कृत टिकाया: नाम:- ‘काव्यप्रदीपुद्यत्’
विश्वनाथ कृत- ‘दर्पण’ टिका
नागेश कृत – ‘वृहती’ टिका
हरिशंकर शर्मा कृत- ‘नागेश्वरी’ टिका
एतानि वहुविधानि टिकानि सन्ति। काव्यप्रकाशग्रन्थे काव्यस्य प्रयोजनम्, कारनम्, स्वरूपम् विषये तिस्र टिकाकाराणां मतानां वैसादृस्य उल्लेखयामि।
आचार्य मम्मट: काव्यप्रकाशे प्रथमोल्लासे सर्वप्रथमं काव्यप्रयोजनं प्रतिपादयत
काव्यं यशसेअर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यपरनिवृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।।
काव्यस्य प्रयोजने ‘व्यवहार विदे’ इति पदस्य व्याख्याप्रसङ्गे सुधासागरनागेश्वरौश्च टिकाया उक्तम ‘राजादिगतोचिताचार परिज्ञानम्’ इति व्याख्या कृतवन्त ।
झलकीकर वामनाचार्य: एतत् व्यतिरिक्त अन्य उदाहरणं प्रतिस्थापितवान-
‘पुराने वालिवधादावनुवनुचिद प्रकारेणाचार निवन्धनात् महाविरचरितादै च तस्यैवै चिंतन
निवन्धनादिति भाव:’।
आचार्य मम्मट: काव्यप्रकाशं प्रथमोल्लासे काव्यकारनं प्रतिपादयति -
शक्तिनिपुनता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।
काव्यज्ञशिक्षाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ।।
काव्यस्य कारन विषये ‘सुधासागरनागेश्वरौश्च’ टिकाया उक्तम् -
‘प्रयोजनम् काव्यस्य फलम् , कारनम् काव्यस्य हेतु:’।
वामनाचार्य: किञ्चित भिन्न मतम् प्ररयेति-
‘कारणं निर्वाहणम् योजनं झटित्याख्याद् उद्बोधक: प्रवन्धवयवीन्यास: इति केचित्’।
लोकस्य संज्ञा प्रसङ्गे ' वामनाचार्यनागेश्वरौश्च' टिकाया उक्तम् -
‘लोकस्य स्थावर जङ्गमात्मक लोकवृन्तस्य’
‘स्थावर- स्वाधीन क्रियाशून्या ,जङ्गम् – तदोत्तर’।
एतत् व्यतिरिक्त सुधासागर: टिकाया ‘सारवोधिनीकार’ उक्तम्-‘वृतानन्तेन वर्नानअन्त्यं लक्षनाफलम्।अन्यथा धर्मिमात्रवर्नेते काव्यं संक्षिपेत:’ इति।
सर्वे टिकाकारा: हेतु इति पदं ग्रहनम् कृतम् ।किन्तु 'सुधासागर:' इति टिकाया भीमसेनदिक्षीत 'हेतव' इति ग्रहनम्

कृतम् । क्वचिद्वृतिपुस्तके हेतुपदमेकमेव दृश्यते ।
‘नन्वसम्भव एव कारणतया स्त्रायाणां समुदितत्वेअ्प्येकुरुपतया कार्योत्पादकनातङ्गीकारे इति
भम्रं निराकरिष्पुराह हेतव:इति’।
आचार्य मम्मट: काव्यस्य स्वरुपम् विषये उक्तम् – ‘तददोषौ शव्दार्थौ सगुणावनलंङ्कृती पुनः क्वापि’। अदोषौ इति पर्दे वामनाचार्यहरिशंकरशर्माश्च उक्तम् –‘दोष रहितम् किञ्चिद दोष तृष्षटाअ्पि न काव्यत्वहानि’।
एतदव्यतिरिक्त 'सुधासागर:' टिकायां उक्तम् कथमान्यथा- ‘तथाभुतं दृष्टा नृपसदसि पाञ्चालतनयां वने व्याधों: साद्धं सुचिरमूषितं वलकलधरै: मेवइत्यादेन्युनपदत्वेन स्वयं’।‘दूषितस्य स्वयमेव काकुसह कृतार्थ ध्वनित्वं वक्ष्यमानं न विरुद्धते’।
झलकिकरवामनाचार्य: काव्यस्य षट् भेदा दृश्यते -
१.सरसं स्फुटालंकार सहितम्
२.सरसं अस्फुटालंकार सहितम्
३.सरसं अलंकार शुन्यम्
४.नीरसं स्फुटालंकार सहितम्
५.नीरसं अस्फुटालंकार सहितम्
६.नीरसं अलंकार शुन्यम्।

अध्याय विभाग:-

प्रथम अध्याय: अलंकारशास्त्रस्य परिचय:।

१. अलंकारशास्त्रस्य व्युत्पत्ति
२.आलंकारिकानां परिचय।
३. काव्यप्रस्थानस्य निरुपनम्।

द्वितीय अध्याय: काव्यप्रकाशस्य टिकाकाराणां परिचय:

१. मम्मटस्य परिचय:
२. काव्यप्रकाश: ग्रन्थस्य संक्षिप्त वर्णनं
३. टिकाकाराणां परिचय:

तृतीय अध्याय:- टिकाकाराणां नये काव्यप्रयोजनं स्वरूपम् निर्णय

१. मङ्गलाचरनस्य तथा प्रयोजनस्य तूलनात्मक समीक्षा
२. कारनस्य तुलनात्मक समीक्षा
३.काव्य स्वरुपस्य, तस्य भेदस्य तूलनात्मक समीक्षा

चतुर्थ अध्याय:- टिकाकाराणां नये शव्दार्थस्य निरुपनम्

१.शव्दस्य तूलनात्मक समीक्षा

२.अर्थस्य तुलनात्मक समीक्षा

३.व्यापारस्य तुलनात्मक समीक्षा।

पञ्चम् अध्याय:- टिकाकाराणां नये ध्वनिकाव्यस्य तथा रसस्य निरुपनम्

१. ध्वनिकाव्यस्य भेद सम्पर्क तुलनात्मक समीक्षा

२. रसस्य विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावस्य तूलनात्मक समीक्षा।

उपसंहार:-

काव्यप्रकाश: ग्रन्थे टिकाकाराणां मतानां वैसादृश्य अहम उपस्थापनं करोमि। तत् सह ग्रन्थकारस्य मतं खण्डन करोमि। एतद कार्येन कदापि ग्रन्थकारस्य मतं ग्रहनम् करोमि। एतद कार्येन कदापि ग्रन्थकारस्य मतं ग्रहनम् करोमि। कदापि टिकाकारस्य मतं ग्रहनम् करोमि।युक्तिसहकारेन द्वय़ो मतं ग्रहनम् करोमि।

सन्दर्भ ग्रन्थसूचि:

१. सुधासागर: टिकाग्रन्ध:- भीमसेनदिक्षीत:,प्रकाशक:- जयकृष्णदास,हरिदासगुप्त,चौखाम्वा संस्कृतसीरीज अफिस,

विद्याविलास प्रेस, वनारस ।

२. नागेश्वरी टिका:- हरिशंकर शर्मा, प्रकाशक :- जयकृष्ण दास, हरिदासगुप्त:, चौखाम्वा संस्कृतसीरीज अफिस,

विद्याविलास प्रेस, वनारस।

३. वालवोधिनी टिका:- झलकीकर वामनाचार्य, प्रकाशक:- सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन, चौखाम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान,

जवाहर नगर, वंगली रोड़।

४. काव्यप्रकाश:- विजया गोस्वामी, प्रकाशक:- सदेश, श्री बलराम प्रकाशनी, १०१ / सि विवेकानन्द रोड, कोलकाता ७००००६.

५.नाट्यशास्त्र: - ड: सुरेशचन्द्र वन्दोपाध्याय़, ड: छन्दा चक्रवर्ती, प्रकाशक: नवपात्र

प्रकाशन, क्यलकाटा , ओय़ेष्ट वेङ्गल पावलिकलाइवेरि,

६. दशरूपक:- ड: अनिलचन्द्र वसु , प्रकाशक - श्री अभय़ वर्मन, संस्कृत वुक डिपो , २८/१, विधान सरणी, कोलकाता – ७००००६.

७. साहित्यदर्पन:- विमलाकान्त मुख्योपाध्याय़, विद्युतकिरन मूख्यपाध्याय़, स्ट्रेट सेन्टाल लाइवेरि कलकाता , १९६०.

८. वक्रोत्किजीवितम् - श्री राधेश्याम मिश्र, चौखाम्वा संस्कृत संस्थान, पो.वा.णं ११३९के,३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी - २२१००१.

शोधपद्धति:-

काव्यप्रकाश: काव्यशास्त्रस्य अन्यतम:लक्षनग्रन्थ: अस्ति। प्रस्तुतशोधप्रवन्धे ‘काव्यप्रकाश: ग्रन्थे टिकाकाराणां मतानां वैसादृस्य’ कर्तृ समीक्षात्मक पद्धति: उपयोग: क्रयते। काव्यस्य स्वरुपम्, प्रयोजनम्, कारनमश्च विषय विविधा टिकाकाराणां मतानां सह तुलनात्मकविमर्श: ।